

LA INDUSTRIALITZACIÓ DE LA ZONA DE XÀTIVA
EN EL CONTEXT VALÈNCIÀ

Vicent Ribes Iborra

COL·LECCIÓ GRAMALLA

4

VICENT RIBES IBORRA

LA INDUSTRIALITZACIÓ
DE LA ZONA DE XÀTIVA
EN EL CONTEXT VALÈNCIÀ

COL·LECCIÓ GRAMALLA
AJUNTAMENT DE XÀTIVA

ELS FUMERALS INDUSTRIALS DE RAJOLA

Josep Lluís Cebrian i Molina

*Nos cheminées sont nos minarets,
souvent plus belles que les minarets
de les cités d'Orient dont les voyageurs
s'extasient, toujours pris de la manie
de trouver beau ailleurs ce qu'ils
ne remarquent pas chez eux.*

(L'Emulation, octobre 1893)

*«Les nostres ximeneres són els nostres minarets,
sovint més boniques que els minarets de les
ciutats d'Orient, on els viatgers s'extasien
sempre tocats de la mania de trobar bell
en una altra part allò que no adverteixen
a casa seua».*

(L'Emulation, octobre 1893)

Ja fa uns quants anys que ens venim interessant pel tema de les ximeneres industrials de rajola i des de fa temps tenim fotografiades totes les de la nostra comarca. Hem inventariat una a Vallada, tres a l'Alcúdia de Crespins¹, cinc a Canals² i quinze en el terme de Xàtiva. D'aquestes quinze darreres, dues pertanyen a l'antic terme d'Annauir, dues més estan a la Venta de Carbonell i una en el Realeng conegut també com El Pinar dels Frares.

Aquestes ximeneres de Xàtiva formen part del paisatge de la ciutat i són testimoni de l'activitat industrial. La protecció i el manteniment d'aquest patrimoni arqueològic industrial que tan bé defineix la fisonomia de les ciutats i viles que han crescut dins del procés de la industrialització, mereix el nostre interès i la nostra estima. A més a més de ser testimonis silenciosos de les nostres antigues activitats industrials, són obres arquitectòniques que pel temps transcorregut i l'enginy dels homes que les van aixecar, avui en dia les podem considerar obres d'art.

El mot «ximenera» o «xemeneia» és un manlleu. Aquest gal·licisme prové de la paraula cheminée, que ve de chemin, «camí». La ximenera és doncs un artefacte o una construcció que es fa servir com a camí o conducció del fum. En català tenim també una paraula més nostrada, «fumeral», que podem utilitzar perfectament en compte del manlleu.

Des d'antic, els fumerals han tingut connotacions i semblances amb les coves, convertides en llars. Per les ximeneres s'evacua el fum, símbol de la unió entre l'esperit i la matèria, el cel i la terra. En les rondalles populars trobem que els esperits, els dimonis i les bruixes entren en les cases pels fumerals, com també ho fan de vegades els llamps, quan la natura es torna en contra de l'home.

S'ha dit que els fumerals de les fàbriques eren els campanars de la industrialització. Llur fum anunciava una nova era de progrés que canviaria la fisonomia de les ciutats i els costums dels habitants. Les ximeneres es converteixen en l'emblema de la industrialització i dissipen el fum de les seues vanitats. Així, les trobem per exemple en els cartells de propaganda política com a signe de progrés. En el llenguatge concís de la cartellística, unes ximeneres sobreixint d'una teulada basten per conformar una fàbrica i afegir les connotacions necessàries de progrés i millora de la situació econòmica, laboral i social. Però aquesta visió providencial de les ximeneres i la revolució industrial es barrejava de vegades, en les zones d'alta densitat fabril, amb les

queixes del veïnat pels fums i la degradació de la qualitat de vida dels barris adjacents. Quan moltes fàbriques s'abandonaran, es traslladaran o simplement deixaran de fer ús dels fumeral, les ximeneres deixaran de ser elements d'emissions contaminants i llur vàlua arquitectònica i paisatgística, dins d'una visió neoromàntica si es vol, ultrapassarà qualsevol aspecte negatiu anterior. El paisatge urbà o semiurbà es veu esguitat per fumeral de maó que s'integren plenament i constitueixen punts de referència que tothom té a la memòria, encara que mai no li haja passat pel cap el tema que ací tractem.

De vegades també les trobem en paisatges estrictament rurals, com és el cas de l'horta de Carcaixent i les poblacions properes, on hi ha moltes que delaten l'existència d'enginys a vapor que es feien servir per bombejar l'aigua dels pous i regar. Tanmateix, l'altura sol ser petita i sols en alguns casos arriba a mitjana. A la nostra comarca i en l'horta de Xàtiva, dins de l'antic terme d'Annauir, trobem dues lamentablement tallades pel vent fort. A Vallada hi ha d'altra al bell mig del camp, entre la població i el riu de Montesa, que pertanyia a una màquina de vapor per bombejar aigua.

Les ximeneres industrials tenen com a funció evacuar sense perill els fums i gasos fora de la fàbrica. La introducció de màquines a vapor alimentades amb llenya o carbó va suposar la proliferació de les ximeneres, però cal tenir en compte que abans de l'arribada del vapor, en l'època protoindustrial, ja existia la necessitat d'evacuar els fums i per tant es bastien fumeral, malgrat que d'una altura menor i d'una tipologia força més senzilla que els magnífics exemplars que després s'aixecarien. Les ximeneres modestes de les antigues fargues, molins i menestralies serien l'antecedent de les ximeneres industrials de rajola.

A més a més d'expel·lir el fum, la ximenera proporciona el tir suficient, gràcies a la tendència que té l'aire calent a ascendir. La situació, el tamany i l'altura de la ximenera afecten al tir. A major altura, millor tir:

«La chimenea, parte fundamental del horno, cumple una doble misión: permite la evacuación de los humos a la vez que genera, por succión, la corriente de aire necesaria para la combustión. Su altura i dimensiones están en directa relación con la capacidad del horno convirtiéndose, por su espectacularidad arquitectónica, en uno de los más significativos hitos del paisaje urbano de Alicante. Desgraciadamente, existen cada día menos ejemplos de estas importantes muestras de la arquitectura industrial y las pocas conservadas sólo pueden oponer a la voracidad de la especulación la antigüedad de su imagen integrada en el horizonte urbano...»³

Si la base de la ximenera no està a la intempèrie, es manté calenta i el tir és millor.

Pel que respecta a l'emplaçament de les ximeneres en el complex arquitectònic de les fàbriques les Actes de les II Jornades sobre la protecció i revalorització del Patrimoni Industrial arplegaven de forma provisional aquestes modalitats:

- a) En l'angle d'un pati interior i no adossada.
- b) Adossada a un cos de l'edifici en un angle de la fàbrica.
- c) Aproximadament en el centre teòric de les construccions.

- d) Descentrada i adossada a un cos de l'edifici.
 - e) Entroncada amb una secció longitudinal de la fàbrica sobre el pati interior.
 - f) En l'angle de la fàbrica i sobre la cara exterior.»⁴
- A aquesta classificació afegiríem dues possibilitats més:

- g) Exempta al bell centre del pati.
- h) Exempta i més o menys propera a una de les naus de la fàbrica, com és el cas d'una de les dues ximeneres altíssimes de la Paperera de Sant Jordi de Xàtiva.

El funcionament de les ximeneres industrials de maó no és gaire diferent de les que hi ha a les cases, on les llars i les estufes de llenya plantegen una problemàtica semblant, a una escala inferior⁵. Les ximeneres han de sobresortir de les teulades immediates més altes. Els vents persistents i forts augmenten el tir. Com més fred fa a l'exterior, millor tir. Els dies humits, de pluja o borrascosos, el tir generalment és fluix.

La masa de rajoles minva el refredament dels fums i facilita l'ascens, car tenen la propietat d'acumular la calor i ser resistents al foc. En el cas que les característiques de l'emissió de fums tingués lloc en unes condicions d'alta temperatura, la base podia anar protegida amb maó refractari.

Hem comentat adés la relació directa entre l'altura de la ximenera i el tir. L'altura també podia venir condicionada per les disposicions legals a més, és clar, de per les necessitats de tir que tingués el procés de producció fabril. Si en l'actualitat ja no es construeixen ximeneres industrials de rajola, és en part perquè qualsevol necessitat de tir es pot satisfer amb una turbina elèctrica, bastant més econòmica que bastir un fumeral d'obra. El material de construcció emprat, la rajola de cara vista, masissa, no és precisament la més barata. També la mà d'obra encarriraria molt el projecte, puix calen moltes hores de treball i una especialització en l'obra de rajola que avui pràcticament s'ha perdut. Les darreres ximeneres d'obra són ja de ciment vibrat, sistema en el qual la rajola resta solament en el revestiment interior. D'aquesta tipologia seria per exemple la ximenera de l'Hospital la Fe de València, del Servei Valencià de Salut.

Si dèiem que els plànols dels projectes solien anar signats per un enginyer, l'execució de l'obra anava a càrrec de mestres d'obres especialitzats. En els anys quaranta i cinquanta treballaven encara mestres de la Ribera, la Vall d'Albaida, l'Alcoià, el Comtat i la Safor. En aquestes comarques es conserven nombroses ximeneres, algunes d'elles úniques. En uns altres casos, la construcció de ximeneres era un treball marginal que s'hi realitzava els caps de setmana, gairebé a estones perdudes. Tanmateix, pensem que en aquest cas, els obrers locals estarien almenys dirigits per un artífex especialista, sobre tot si la ximenera tenia unes certes dimensions. Les característiques específiques d'aquesta mena de construccions exigien una gran especialització, tal i com recull Rafael Sanchis i Ferri en un article sobre les ximeneres d'Ontinyent:

«El Sr. Arturo Reig_beda, que compta amb 81 anys d'edat, es va iniciar com a ajudant durant la construcció de la ximenera de la Fàbrica del Punt. Ací li va entrar el cuquet i va decidir que aleshores eixa seria la seua professió. Des d'eixe moment, i sols a Ontinyent, alçà els minarets dels rajolars de Morelló, Sant Rafel, la Con-

cepció i del Xango, així com la de la fàbrica del Tabalet.

El Sr. Arturo es va convertir en un especialista en aquest tipus de construccions, feina amb la que va recórrer gran part de la geografia de l'estat. Des d'Ontinyent duia també els seus ajudants com és el cas de Vicente Reig Albert, «Garnatxeta», que en ocasions l'acompanyà.»⁶

Les ximeneres es bastien seguint els plànols i des de dins cap a fora, per tal d'estalviar-se la construcció d'un bastiment exterior que encariria l'obra. Els obrers s'allotjaven en l'interior del canó, des d'on aixecaven els murs sobre una plataforma de fusta sostinguda per travessers que es muntaven i desmuntaven fàcilment. Durant la construcció, s'obraven convenientment els ferros que servirien d'escala interior per escurar la xemenera i s'instal·lava el cable metàl·lic del parallamps. Les xemeneres menudes, per raons d'espai, sols permetien treballar còmodament a un manobre. En canvi en les grans podien treballar-ne dos alhora, i fins i tot més quan bastien la base i el primer terç del cos.

Per tal de classificar les xemeneres, a banda de les tipologies que ja veurem, seria important conèixer llur altura. Per determinar-la amb precisió podem establir cinc mètodes:

1. Inscripcions. Algunes xemeneies tenen una inscripció en la base o en el cos que identifica l'any de la construcció. Sol tractar-se de taulells o plaques ceràmiques.

2. Mitjançant documentació. La investigació d'arxiu ens pot permetre de vegades la localització dels plànols originals, signats per enginyers o arquitectes. L'altura s'especifica en els projectes d'obres o bé el disseny conté una escala mètrica que permet averiguar-la fàcilment. La documentació annexa també sol fer constar la datació exacta del projecte d'obres.

3. Pujar a la cabota de la xemenera per l'interior. La majoria de les xemeneres disposen en el canó d'unes barres de ferro que faciliten l'ascens per tal d'esteranyinar. A més de permetre l'accés als escura-ximeneres, pot servir per fer alguna obra de manteniment, reparació menor o de manipulació del parallamps.

La medicció es pot fer amb una cinta mètrica llarga o un cordell a plom. També es poden comptar els barrots de ferro si la distància que els separa és uniforme, o bé portar un altímetre si el dia és estable atmosfèricament.

Aquest tercer mètode és desaconsellable, ja que per pujar a una xemenera mitjana o gran cal trobar-se en un bon estat físic i fins i tot així és perillós, segons el deteriorament del canó de fums, la corrosió dels barrots de l'escala i l'estat general de conservació de la xemenera, puix algunes d'elles estan en semirruïna.

4. Disposar d'un grafòmetre, taquímetre, eclímetre o clisímetre de precisió. Aquests aparells topogràfics amb l'aplicació de trigonometria són el mètode més pràctic i precís, deixant a banda els dos primers.

5. Per l'ombra i una equació. És un procediment senzill a l'abast de tothom. Sols cal un jaló i una cinta mètrica, a més de tenir accés a la base del funeral. En un dia de sol, es pren mida de l'ombra que projecta la xemenera

i en les immediacions la que projecta un jaló d'un metre. Per una regla de tres i si les matemàtiques no ens fallen, tindrem l'altura aproximada de la xemenera. Aquest mètode només té l'inconvenient que no es pot aplicar a totes les xemeneres car algunes es troben immerses en les construccions de les fàbriques i l'ombra sols es projecta sobre les teulades.

La gran altura que arribaren a assolir les xemeneres industrials de rajola ens les fa veure més ecològiques i sanes que les actuals metàl·liques, força més baixes, emetent substàncies nocives amb la complicitat de la nit i moltes vegades arran de teulada.

Quant a les tipologies, podem trobar-ne bàsicament de tres tipus:

A) Quadrades. Són les més senzilles, però les que més resistència ofereixen al vent. Per això, llur altura sol ser reduïda⁷ en comparació a la resta i sovint les veiem reforçades amb cintes metàl·liques. Tenen un cert parentesc amb les xemeneies de les cases, de les quals no deixen de ser una mena de «germanes majors».

B) Cilíndriques. Són les que menys resistència ofereixen al vent i per això són les més abundants en uns altres països⁸, perquè almenys en teoria, la forma redona i la menor resistència al vent permet assolir altures superiors. No obstant això, al País Valencià no són les més nombroses, ni tan sols entre les grans. En tot el terme de Xàtiva, on tenim inventariades setze xemeneres en peu⁹, quinze són octogonals i sols una cilíndrica: la del molí de Perico, prop de la plaça de Bous. Amb tot, no es tracta d'una xemenera gran.

La zona al voltant d'Alacant és on més xemeneres cilíndriques trobem i cal reconèixer que la secció circular afavoriria una major eficàcia en el tir i ecomomitava material.

C) Octogonals. Són les més abundants en terres valencianes.

Aquesta preferència tipològica per la secció octogonal creiem que té com a punt de partida el gust per les formes gòtiques i arreplega en certa forma una tradició arquitectònica. Tanmateix caldria investigar a fons aquest punt. La solució octogonal es mostra com un compromís eficaç entre la secció quadrada i la circular, recollint els avantatges d'ambdues: permet l'ús de rajoles rectangulars i també es poden abastar grans altures.

Pel que fa a una major resistència al vent respecte de les cilíndriques, hem vist que també aquestes es garsen en ocasions, com en el cas d'una que hi ha a Castelló de Rugat.

Una construcció massa rígida faria que el vent fort les trencàs i per tant, cal que davant la força del vent puguen oscil·lar una mica, igual que ho fan les palmeres però a una escala menor. D'aquí que la gent diu que les xemeneres «ballen» quan el vent pega de valent. El secret d'aquest comportament flexible d'una estructura aparentment rígida està en la composició i les proporcions del morter:

«...Rajoles massises de cara vista, i una barreja de morter que contenia arena, calç grassa i un assegonet de pòrtland. La relació de calç i el pòrtland està en que la calç és dòcil i «dona» el membreig, mentre que el pòrtland uneix rigidament i, per tant, l'oscil·lació del vent la trencaria. D'ací la diferència proporcional».¹⁰

Queda fora d'aquest criteri tipològic la variant d'uns altres materials de construcció que no són objecte d'aquest treball, com les modernes de ciment vibrat que comentàvem abans o les menys nombroses i antigues ximeneres de carreus de pedra, d'una solidesa impressionant.

El maó, com a material de construcció, s'articula amb un llenguatge propi que té com a característica principal conjugar la disposició estructural del mur amb la decoració. Entre tots els estils artístics va ser l'art mudèjar, hereu directe de les habilitats dels manobres andalusins, el que millor sabé aprofitar les possibilitats estètiques d'un material tan humil com la rajola vista:

«...Por muy rico que sea el aspecto de una torre, por muy suntuoso que deba ser un palacio o por mucho que un edificio, sea cual sea, pretenda destacarse como algo singular, el efecto de riqueza decorativa se logra siempre con materiales muy pobres: ladrillos...

En las superficies exteriores -fachadas o torres- la mera disposición de los ladrillos en arquillos, rombos o espigas daría lugar a un juego de luces y sombras muy característico...

La adición, en algunos casos, de piezas de cerámica vidriada daría resultados tan espléndidos como los que el viajero puede admirar en los campanarios aragoneses y en algunos monumentos andaluces.»¹¹

Al País Valencià sols en trobarem algun edifici aïllat, com la torre-campanar de Xèrica, explicable per la proximitat d'Aragó. Tenim també obres de maó posteriors ben interessants, com el campanar de Sant Valer a la Russafa de València o la plaça de bous de la mateixa ciutat. El campanar de Quart de Poblet és un altre exemple interessant, restaurat fa uns anys,

Seria potser dins d'aquest domini pràctic de la construcció de rajola al llarg dels segles, que caldria entroncar el fenomen de les ximeneres industrials de rajola, però dins del context de la industrialització i per tant en un marc europeu i mundial.

Sembla que les ximeneres, especialment les cilíndriques, tenen elements clàssics¹² que rememoren les parts d'un element arquitectònic sustentant com és la columna: base, tor, fust, bocell, etc. Aquest llenguatge clàssic lliurement interpretat queda més atenuat en el cas de les ximeneres octogonals. Tanmateix, hem vist ximeneres helicoidals -una vora el teatre d'Alzira inspirades sens dubte en les columnes de la Llotja de València.

Podríem dividir les ximeneres en tres parts:

A) La base o pedestal. Sol estar decorada amb bordons i quadrícules. Hi arriba subterràniament el fum mitjançant una conducció o bé té una mena de finestra de mig punt, com si fos la porta d'un forn, on es realitza la combustió que provoca l'emissió de fums.

Hem vist fins ara tres tipus de bases:

1. Circular. És la típica de les ximeneres cilíndriques.

2. Quadrada. La base quadrada o cúbica la tenim normalment en les ximeneres petites o mitjanes. La problemàtica del pas del quadrat a l'octògon és la mateixa que es plantejava en les esglésies gòtiques, en bastir el

cimborri sobre el creuer. La solució també és idèntica: quatre petxines en els angles del quadrat permeten la transició dels quatre murs fins als vuit. Per davall sol córrer una mena d'entaulament menut que fa les funcions de cornisa i serveix d'element decoratiu, a més de protegir una mica de les pluges les quatre parets de la base.

3. Octogonal. És la que solen tenir les ximeneres octogonals altes, puix necessiten una base forta i estable. La base quadrada comprometeria la ximenera a partir de certes dimensions, malgrat el sistema de petxines.

B) La canya. Conté el canó de fums i recordaria el fust de la columna. El cos de la canya s'estreny conforme ascendeix, amb una projecció del 2'5 %.

C) Llanterna o remat. És la cabota que corona el fust i a més de ser un element decoratiu té la funció d'evitar que les turbulències del vent facen regolfar el fum. En la columna equivaldria al capitell. En aquesta peça la proporció del 2'5 % s'inverteix, és a dir, en lloc de tancar-se s'obre.

Aquesta preocupació per contrarestar els efectes de les turbulències portà a encastar en algunes cabotes rajoles transversals que des de baix semblen elements denticulats, els quals «tallen» el fum en el cas que «s'adherís» al cos exterior de la ximenera i vullgués descendir pel fust. Un altre sistema era dotar la ximenera de dues cabotes superposades, com si tinguera una doble corona, tal i com hem vist a la Venta de Carbonell, un enclau del terme de Xàtiva al peu del port de Càrcer.

Algunes ximeneres no tenen llanterna, cosa que podria ser indicatiu de més antiguitat o bé que estan inacabades. En unes altres, a penes és insinuada per una motlura. Cal tenir en compte però que moltes ximeneres han estat mutilades o la cabota s'ha guerxat i ha caigut per causa del vent i una degradació dels materials de baixa qualitat, o perquè el cable del parallamps estava excessivament tensat i la ximenera es doblava devers el seu costat.

Es podrien arribar a establir moltes tipologies d'aquest element superior de les ximeneres, però no disposem d'una mostra suficientment ampla com per traure conclusions més o menys definitives. Predomina, això sí, les formes bulbars. En algunes hem vist que hi ha creus en relleu, potser amb una funció protectora contra els llamps. És el cas d'alguns fumerals que hi ha en les immediacions de les estacions de ferrocarril d'Alzira i Carcaixent (La Ribera Alta).

Pel que fa als parallamps, normalment són de tipus convencional, de vareta, que no per ser més antics deixen de ser més efectius que els radioactius. En alguns casos, són de quatre varettes.

Un altre aspecte important és la policromia dels materials. En els fumerals octogonals els angles sovint estan bastits amb rajoles d'un roig més intens, les quals segurament són més resistents a l'erosió. En unes altres ocasions la policromia és més rica. En la Pobra del Duc (La Vall d'Albaida) n'hi ha una cilíndrica que té el fust decorat amb una cinta en forma de serpenti al llarg de tot el fust. La xemeneia propera al teatre d'Alzira té els bocells helico-

idals d'una tonalitat més forta.

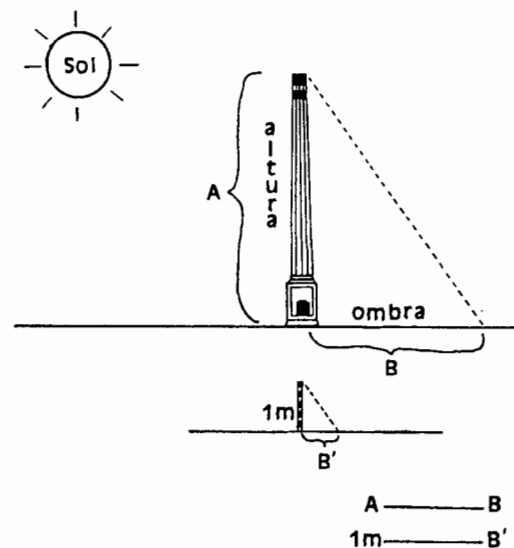
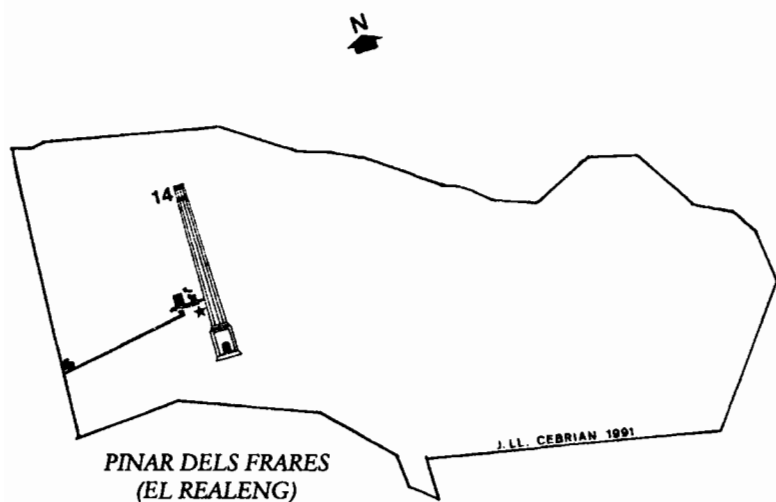
Les formes creatives, els elements decoratius i la policromia arriben a conformar de vegades models que no dubtem a qualificar com a «ximeneres de luxe», algunes de les quals entren dins dels corrents artístics del modernisme, el neogoticisme, el neomudejarisme, l'art-decò...

En alguns exemplars, els taulells ceràmics enriqueixen la base de la ximenera, com és el cas d'una de les dues que hi ha davant de l'estació de ferrocarril de Catarroja (L'Horta).

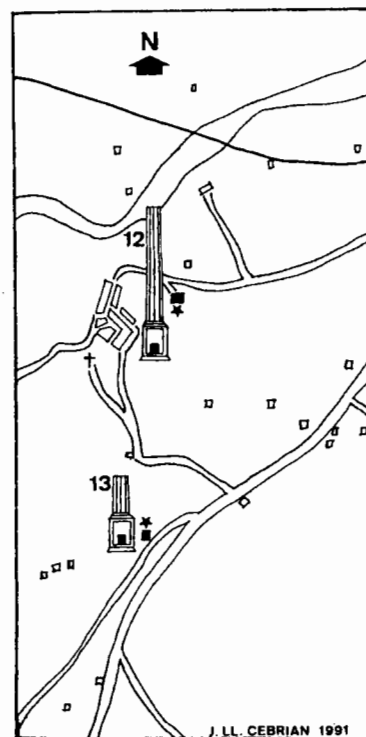
Moltes d'aquestes consideracions estan tretes en gran part de l'observació directa i el nostre arxiu de diapositives. Algunes valoracions s'han de considerar de forma provisional ja que no disposem d'un catàleg de les ximeneres que resten en peu al País, ni de cap estudi exhaustiu publicat sobre el tema. La bibliografia de què hem disposat és molt minsa.

Força vegades s'enderroquen els edificis de les fàbriques i sols resten en peu les ximeneres, com a mut testimoni del passat industrial. Les nostres ximeneres de rajola són en unes altres ocasions les grans víctimes de l'especulació del sòl. Sense catalogar, sense rebre el reconeixement arquitectònic i el valor artístic que tenen, i sense comptar amb la protecció que mereixen, estan condemnades a desaparèixer.

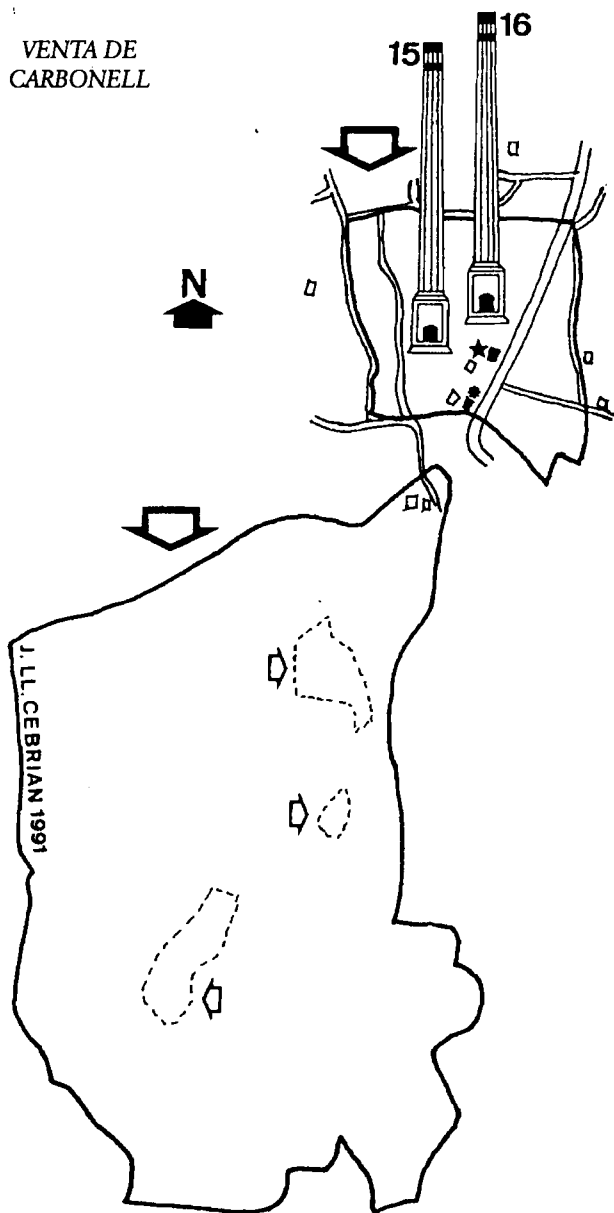
Conservar-les com a testimoni de la industrialització, integrant-les en les noves construccions com a elements arquitectònics i estètics de gran vàlua que són, és el repte que l'arqueologia industrial i la societat tenen al davant. Tan sols ocupen un minúscul espai de terreny i amb un entorn mínimament ajardinat, millorarien el paisatge urbà del qual formen part de fa tants anys i en el qual constitueixen punts de referència emblemàtics que cal respectar i mantenir.

$$A = \frac{1 \times B}{B'}$$

VENTA DE
CARBONELL

BIBLIOGRAFIA I NOTES

¹ Cebrian i Molina, Josep Lluís: «Les ximeneres industrials de rajola». L'Alcúdia de Crespins, festes majors 1991. P. 69-80.

² Cebrian i Molina, Josep Lluís: «Les ximeneres industrials de rajola de Canals». Canals, festes 1994. P. 54-63.

Aquest article conté dues fotografies de les ximeneres d'Annauir abans que les trencara un vendaval.

³ Borrego Colomer, Margarita; et al.: «Las fábricas cerámicas de Alicante. Los inicios de la industrialización». *Canelobre*, núm. 16. Revista de l'Institut de Cultura Juan Gil-Albert. Alacant, estiu-tardor 1989. P. 45.

⁴ «Chimeneas de fábrica». II Jornades sobre la Protecció i Revalorització del Patrimoni Industrial. Col·lecció Actes. Comissió interdepartamental de Recerca i Innovació Tecnològica, CIRIT. Generalitat de Catalunya. P. 338.

⁵ Hergóm. Instrucciones de montaje y empleo. E-10. Santander. P. 3-4.

⁶ Sanchis Ferri, Rafael: «Testimonis verticals d'un temps». *Ontinyent, moros y cristianos*. Agost 1991. P. 161.

⁷ Encara que hem vist una gran al peu del castell de la Mola i el santuari modernista de la Magdalena de Novelda.

⁸ Grenier, Lise; Wieser-Benedetti, Hans: *Les châteaux de l'industrie. Recherches sur l'architecture de la région lilloise de 1830 à 1930*. Tom II. Editat pels Archives d'architecture moderne et le Ministère de l'Environnement et du Cadre de Vie - Direction de l'Architecture. París-Brusel·les MCMLXXIX.

⁹ Quinze, després que han enderrocat en 1993 la de la fàbrica del xocolate.

¹⁰ Sanchis Ferri, Rafael: «Testimonis verticals d'un temps». *Ontinyent, moros y cristianos*. Agost 1991. P. 161-2.

¹¹ Reig, Mercedes: *Las rutas del mudéjar*. Col·lecció Viajes y Cultura. Ministeri de Transports, Turisme i Comunicacions. Madrid 1985. P. 5-6.

¹² «Chimeneas de fábrica». II Jornades sobre la Protecció i Revalorització del Patrimoni Industrial. P. 336.